

УДК 711.435/.436(477)-043.436

к.т.н., доцент Дмитренко А. Ю.,
metr5555@ukr.net, orcid.org/0000-0003-4757-5218,
к. арх., Кузьменко Т.Ю.,
tancho286@gmail.com, orcid.org/0000-0003-1749-1128,
Полтавський національний технічний
університет імені Юрія Кондратюка

МАЛІ МІСТА УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Проведено аналіз сучасного місця і ролі малих міст у системі міського розселення України, визначено основні проблеми їх розвитку і шляхи часткового їх розв'язання у найближчій перспективі. Наведено сучасні підходи щодо планування стратегії розвитку малого міста.

Ключові слова: малі міста, стратегія розвитку, децентралізація

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена особливою роллю малих міст в історичному розвитку та сьогоденні України. Саме в малих містах формувалася національна культура, вони є основою формування міської поселенської мережі, виробничих та містобудівних комплексів. Малі міста становлять переважну більшість (80,9%) міст України, в них мешкає понад 20% міського населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам територіальної організації міст, виявлення самоорганізації як можливості їх гармонійного розвитку присвячені праці В.О. Тімохіна [16], А.В. Гоблика [3]. Процеси ревіталізації та ревалоризації міст як прояви самоорганізації досліджені в роботах Н.А. Лещенко [10], А.Ф. Осипова, А.А. Осипової [12]; демографічні аспекти сталого розвитку міст – у роботах А.Ю. Дмитренка [5], І.І. Устінової [17]. Методологічні засади соціально-економічного розвитку малих міст досліджені А.В. Гуренко [4], Н.В. Жуковою [6]; містобудівну практику розвитку малих міст узагальнив В.М. Лях [11], перспективи розвитку міст України в постіндустріальному суспільстві дослідив І.В. Стародуб [15]. Стратегію підвищення конкурентоспроможності малих міст досліджували Р. Courtney [1], І. Френкель [18].

Мета роботи – визначення основних проблем та тенденцій розвитку малих міст України на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до нормативних документів [13] до малих міст в Україні відносяться міста з населенням менше ніж 50 тис.

осіб. Станом на 01.01.2018 р. їх нараховується 373, в тому числі з населенням менше ніж 0,5 тис. – 9, від 3 до 4 тис. – 12, від 5 до 10 тис. – 87, від 10 до 20 тис. – 156, від 20 до 30 тис. – 58, від 30 до 40 тис. – 32, від 40 до 50 тис. – 19 [20]. Середня чисельність населення у малому місті складає 17,12 тис. осіб. Кількість малих міст та їх частка в загальній кількості міст сильно відрізняються в різних регіонах України (рис. 1, табл. 1, табл. 2).

Найбільше малих міст (по 39) – нараховується у Львівській і Донецькій областях, найменше (7) – у Миколаївській. При цьому групування малих міст за чисельністю населення має суттєві регіональні відмінності, які найбільш яскраво можуть бути продемонстровані на прикладі областей з найбільшою кількістю малих міст – Донецькою і Львівською (рис. 2). У першу чергу ці відмінності пов'язані з різними переважаючими видами функціональної спеціалізації міст та різними історичними обставинами процесу урбанізації регіону.

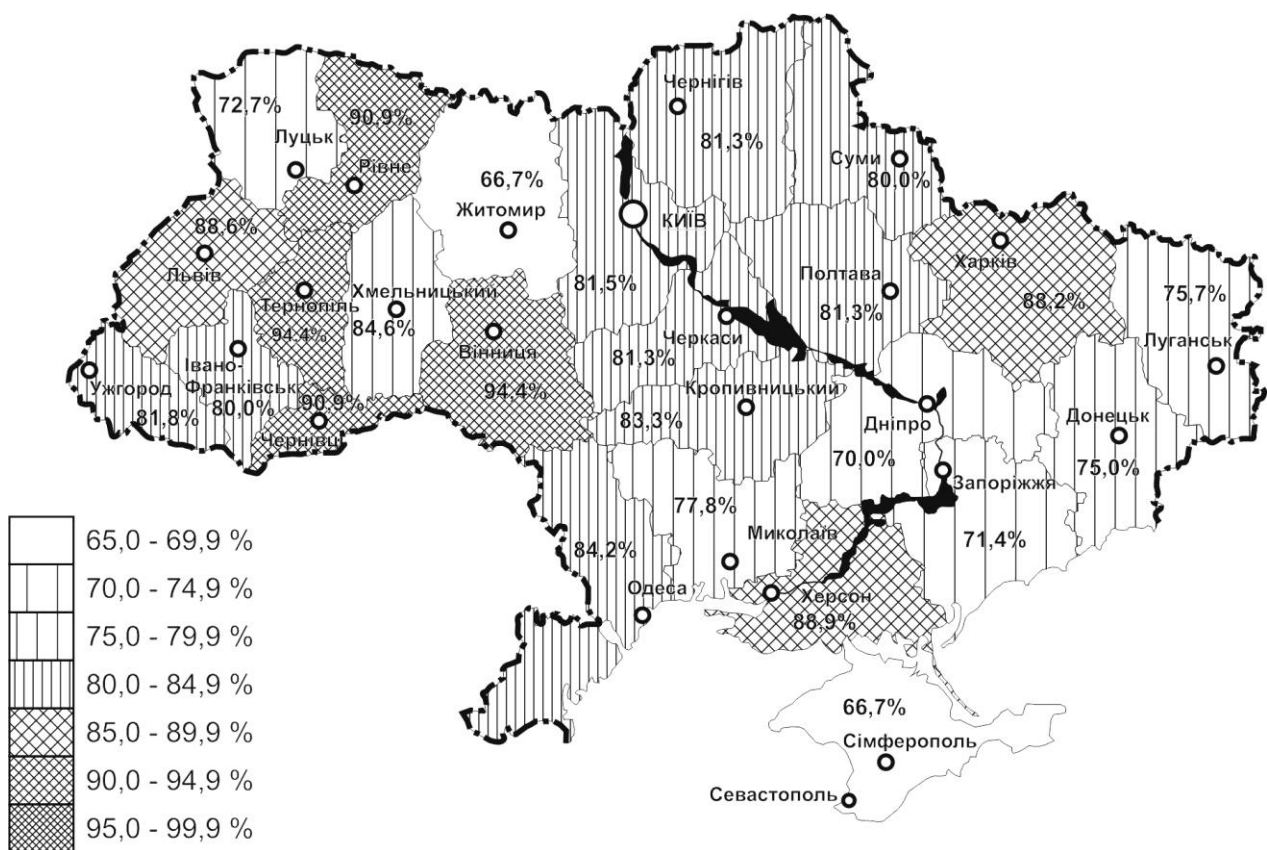

Рис. 1. Частка малих міст від загальної кількості міст в різних регіонах України (за даними [19], [20])

Таблиця 1

Групування малих міст за чисельністю населення по регіонах України
(за [19],[20])

№	Область, АР	Кіль- кість	Частка малих міст з населенням, %						
			0-3 тис.	3-5 тис.	5-10 тис.	10-20 тис.	20-30 тис.	30-40 тис.	40-50 тис.
1	АР Крим *	12	0,00	0,00	16,67	33,33	41,67	8,33	0,00
2	Вінницька	17	0,00	0,00	17,65	47,09	23,53	11,76	0,00
3	Волинська	8	25,00	0,00	12,50	50,00	0,00	12,50	0,00
4	Дніпропетровська	14	0,00	0,00	7,14	42,86	21,43	14,29	14,29
5	Донецька	39	0,00	2,56	10,26	53,85	17,95	7,69	7,69
6	Житомирська	8	0,00	0,00	25,00	50,00	25,00	0,00	0,00
7	Закарпатська	9	0,00	0,00	44,44	22,22	33,33	0,00	0,00
8	Запорізька	10	0,00	0,00	10,00	70,00	0,00	20,00	0,00
9	Івано-Франківська	12	0,00	0,00	66,67	16,67	16,67	0,00	0,00
10	Київська**	22	9,09	0,00	4,55	45,45	13,64	22,73	4,55
11	Кіровоградська	10	0,00	0,00	20,00	60,00	10,00	0,00	10,00
12	Луганська	28	0,00	7,14	28,57	32,14	17,86	3,57	10,71
13	Львівська	39	5,13	15,38	38,46	20,51	12,82	7,69	0,00
14	Миколаївська	7	0,00	0,00	0,00	71,43	0,00	28,57	0,00
15	Одеська	16	0,00	0,00	25,00	56,25	0,00	6,25	12,50
16	Полтавська	13	0,00	0,00	38,46	38,46	7,69	7,69	7,69
17	Рівненська	10	0,00	0,00	20,00	30,00	20,00	20,00	10,00
18	Сумська	12	0,00	8,33	25,00	16,67	25,00	8,33	16,67
19	Тернопільська	17	5,88	5,88	47,06	29,41	11,76	0,00	0,00
20	Харківська	15	0,00	0,00	20,00	26,67	40,00	6,67	6,67
21	Херсонська	8	0,00	0,00	0,00	62,50	12,50	12,50	12,50
22	Хмельницька	11	0,00	0,00	0,00	54,55	9,09	27,27	9,09
23	Черкаська	13	0,00	0,00	15,38	69,23	15,38	0,00	0,00
24	Чернівецька	10	10,00	10,00	60,00	20,00	0,00	0,00	0,00
25	Чернігівська	13	7,69	0,00	15,38	76,92	0,00	0,00	0,00
Україна		373	2,41	3,22	23,32	41,82	15,55	8,58	5,09

* дані по АР Крим (з м. Севастополь) наведено станом на 01.01.2014 р. за [19];

**дані по Київській області включають м. Київ; як і по іншим регіонам України (за винятком АР Крим) дані наведено станом на 01.01.2018 за [20].

Таблиця 2

Чисельність населення малих міст по регіонах України (за [19],[20])

№	Область, АР	Чисельність населення малих міст, осіб	Частка малих міст з населенням, %						
			0-3тис.	3-5 тис.	5-10 тис.	10-20 тис.	20-30 тис.	30-40 тис.	40-50 тис.
1	АР Крим*	240975	0,00	0,00	7,47	23,65	54,07	14,81	0,00
2	Вінницька	299830	0,00	0,00	8,34	36,63	33,32	21,85	0,00
3	Волинська	102025	3,81	0,00	8,95	49,11	0,00	38,13	0,00
4	Дніпропетровська	344140	0,00	0,00	2,89	26,79	23,22	20,40	26,71
5	Донецька	737492	0,00	0,60	4,13	38,75	23,29	13,69	19,54
6	Житомирська	118462	0,00	0,00	11,98	44,42	43,60	0,00	0,00
7	Закарпатська	144480	0,00	0,00	23,48	22,72	53,80	0,00	0,00
8	Запорізька	184109	0,00	0,00	3,55	58,04	0,00	38,56	0,00
9	Івано-Франківська	136926	0,00	0,00	49,89	18,76	31,35	0,00	0,00
10	Київська **	461363	0,00	0,00	1,61	31,65	17,64	39,05	10,04
11	Кіровоградська	166099	0,00	0,00	9,08	50,07	13,71	0,00	27,14
12	Луганська	497931	0,00	1,78	12,91	27,32	23,44	7,45	27,10
13	Львівська	469461	0,79	4,97	24,78	23,06	25,27	21,23	0,00
14	Миколаївська	141638	0,00	0,00	0,00	47,12	0,00	52,88	0,00
15	Одеська	295415	0,00	0,00	11,74	46,91	0,00	10,96	30,40
16	Полтавська	221244	0,00	0,00	21,00	29,58	10,75	18,01	20,66
17	Рівненська	221567	0,00	0,00	7,49	17,73	24,35	31,29	19,14
18	Сумська	249864	0,00	1,92	9,16	12,76	27,53	13,32	35,31
19	Тернопільська	182924	1,49	2,16	31,17	37,68	27,49	0,00	0,00
20	Харківська	321878	0,00	0,00	7,81	20,55	46,59	10,02	15,03
21	Херсонська	182454	0,00	0,00	0,00	41,32	13,57	19,87	25,24
22	Хмельницька	267893	0,00	0,00	0,00	36,36	7,86	40,08	15,70
23	Черкаська	201415	0,00	0,00	8,70	65,49	25,82	0,00	0,00
24	Чернівецька	76575	2,78	5,22	59,26	32,74	0,00	0,00	0,00
25	Чернігівська	141785	1,80	0,00	10,11	88,09	0,00	0,00	0,00
Україна		6407945	0,23	0,77	10,90	34,60	22,44	17,55	13,50

* дані по АР Крим (з м. Севастополь) наведено станом на 01.01.2014 р. за [19];

** дані по Київській області включають м. Київ; як і по іншим регіонам України (за винятком АР Крим) дані наведено станом на 01.01.2018 за [20].

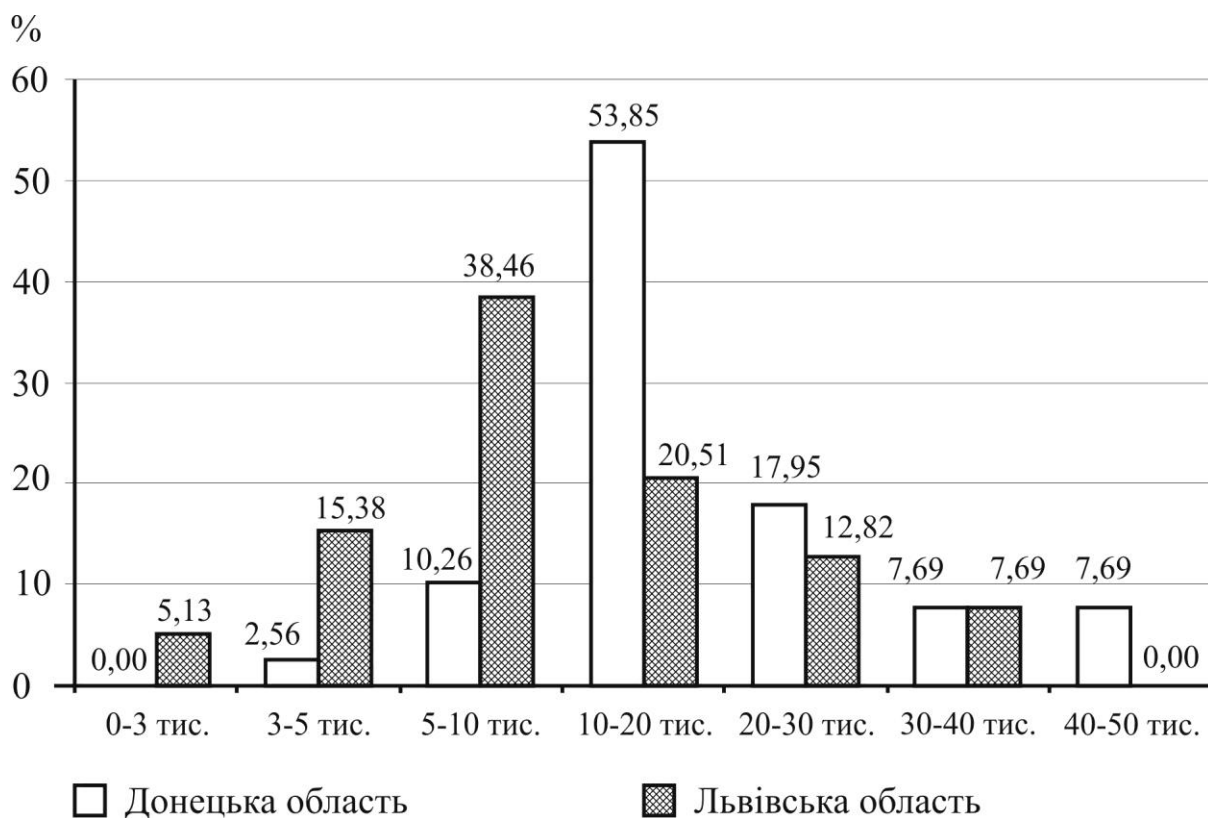

Рис. 2. Порівняння групування малих міст за чисельністю населення в Донецькій та Львівській областях (станом на 01.01.2018 р.)

Відповідно до Генеральної схеми планування території України [2] (затвердженої Законом України [7]), виділяються такі типи малих міст:

- міста, що прилягають до центрів систем розселення;
- міста, що мають значні рекреаційний та оздоровчий потенціали;
- міста, що мають значні природний та історико-культурний потенціали;
- міста - центри сільськогосподарських районів;
- монофункціональні міста.

За питомою вагою населення, зайнятого в різних сферах економічної діяльності, можна виділити такі категорії малих міст:

- міста з переважно промисловими функціями;
- транспортні вузли;
- санаторно-курортні та рекреаційні центри;
- історичні, історико-архітектурні, культурні та туристичні центри;
- адміністративні центри районів;
- господарські центри місцевого значення;
- центри низових локальних систем розселення, що виконують функції з надання соціально-культурних, комунально-побутових та інших послуг населенню.

Найбільш поширеними в Україні є малі міста, які належать до останніх двох категорій (разом вони складають майже 50 % від загальної кількості).

Ще за радянських часів при розробленні Генеральної схеми розселення на території СРСР проголошувалось за мету обмеження зростання великих і найбільших міст і стимулювання розвитку малих і середніх. Проте поставлена мета не була досягнута. Після здобуття Україною незалежності вищезгадана мета так чи інакше декларувалася у цілій низці нормативних документів і законодавчих актів, серед яких можна виділити, зокрема «Концепцію сталого розвитку населених пунктів», прийняту в 1999 р. [9] й розраховану на 15 – 20 років, Генеральну схему планування території України [2], затверджену 2002 р., Загальнодержавну програму розвитку малих міст на 2004 – 2010 рр., затверджену відповідним Законом України у 2004 р. [8] тощо.

Проте процес концентрації населення у великих та найзначніших містах продовжувався. Його рушійною силою насамперед був (і залишається понині) брак робочих місць з достатньо високим рівнем заробітної плати, а також суттєвий розрив у рівні освітніх, медичних та інших послуг у малих містах і у мегаполісах на кшталт Києва, Харкова, Дніпра, Одеси тощо.

Незважаючи на значну кількість заходів щодо розвитку малих міст, передбачених численними документами, фактично в Україні державна підтримка малих міст залишається дуже обмеженою. У 2015 р. втратила чинність Постанова Кабінету Міністрів України про Державну цільову програму підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011 – 2015 роки. Під час першого етапу її реалізації (2011 – 2015 рр.) передбачалися розробка та ухвалення нормативно-правових актів щодо соціально-економічного розвитку малих міст та удосконалення територіального управління. На практиці лише у 2012 р. було ухвалено постанову про деякі питання проведення моніторингу соціально-економічного розвитку малих міст, однак вона так і не була реалізована в повному обсязі.

Доцільно порівняти стан малих міст України на момент розроблення Загальнодержавної програми розвитку малих міст (де використовуються статистичні дані 2003 р.) та через 15 років, станом на 1 січня 2018 р. Передусім слід зазначити, що кількість малих міст за цей період зросла з 350 до 373 (на 6.57%) переважно за рахунок таких чинників, як адміністративний (надання селищам міського типу статусу міст) та демографічного (перехід існуючих міст до категорії малих внаслідок зменшення кількості їх населення) (рис. 3). Найбільше за цей період збільшилася кількість малих міст у Донецькій (на 4) та Київській (на 3) областях. У Житомирській, Луганській, Полтавській, Сумській областях кількість малих міст збільшилася на 2, ще у восьми регіонах – на 1.

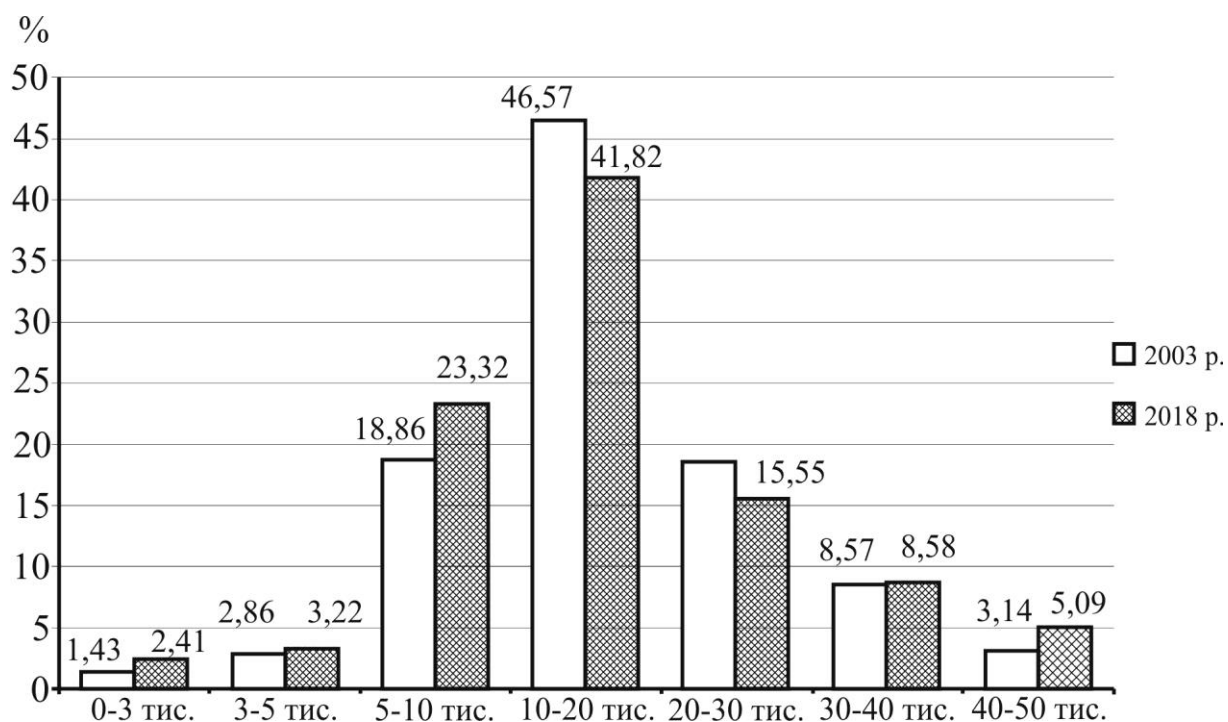

Рис. 3. Порівняння групування малих міст за чисельністю населення в Україні в цілому станом на 01.01.2003 р. та на 01.01.2018 р.

Серед найбільш гострих загальних проблем розвитку малих міст, виявлених 15 років тому, на сьогодні зберігають актуальність наступні:

- недостатній рівень соціального розвитку;
- відсутність необхідних фінансових ресурсів;
- недостатні економічні можливості містоутворюючих підприємств, обмеженість вибору професій, нерозвинутість сфери обслуговування, що ускладнює ситуацію у сфері зайнятості населення та загострює демографічні проблеми малих міст;
- низький рівень розвитку міської інфраструктури, сфери соціальних послуг, об'єктів культури;
- низькі темпи будівництва житла, об'єктів соціальної інфраструктури;
- аварійний стан об'єктів систем водо-, енерго-, теплопостачання в багатьох малих містах;
- обмежені можливості населення в отриманні освіти та медичного обслуговування;
- недостатній розвиток транспортних зв'язків із сільськими населеними пунктами в зоні впливу малого міста;
- незадовільний рівень благоустрою міст, незадовільна ситуація зі збиранням та знешкодженням твердих побутових, а в деяких з них – і промислових токсичних відходів;

– недостатній рівень інженерного захисту територій від виявів небезпечних екзогенних геологічних процесів (на Донбасі ця проблема загострилася після планового або ж вимушеного закриття шахт).

Деякі проблеми останніми роками набули ще більшого загострення. Однією з них є збільшення масштабів трудової міграції, яке не лише погіршує демографічну ситуацію, але й загострює проблеми на ринку праці і зменшує наповнюваність Пенсійного фонду.

В той же час слід визнати, що проведена децентралізація дозволила збільшити темпи будівництва, реконструкції та капітального ремонту інженерно-транспортної інфраструктури об'єктів культурно-побутового обслуговування, закладів охорони здоров'я та освіти, адміністративних будівель органів місцевого самоврядування тощо. Розвиток мобільного зв'язку та мережі Internet зменшив розрив між умовами доступу до інформації в малих і великих містах, створив умови для дистанційної роботи та освіти. Тенденцією останніх років, обумовленою необхідністю відповіді на військову агресію Росії, стало відродження в частині малих міст ще однієї функції – оборонної. Збільшення чисельності Збройних Сил, створення нових військових частин обумовили досить значне будівництво (реконструкцію) житла для військовослужбовців та їх родин, розвиток соціальної інфраструктури.

Проте найважливішою проблемою, яка досі залишається нерозв'язаною, є недостатній рівень економічної активності в малих містах, який обумовлює низький рівень доходів населення та відрахувань у місцевий бюджет.

Деякі дослідники [10, 18] вважають розвиток туризму дієвим засобом розв'язання цієї проблеми. На їх думку, сприяння розвитку туристичної сфери в малих містах необхідно розглядати як інструмент підвищення рівня зайнятості населення, зменшення трудової міграції, посилення ділової активності, поліпшення фінансових показників діяльності підприємств, формування позитивного туристичного іміджу. Приклад Скадовська, Генічеська, Залізного Порту, деяких інших міст, розташованих на узбережжі Чорного і Азовського морів, показує, що навіть переорієнтація внутрішніх туристичних потоків, яка відбулася після окупації Криму Росією, здатна стати потужним фактором розвитку цих малих міст.

Не заперечуючи важливість розвитку туристичної сфери, слід все ж зауважити, що реальним драйвером економіки України в останні три-чотири роки стало сільське господарство. Відродження і розвиток підприємств переробки сільгосппродукції, логістичної інфраструктури саме в малих містах не лише сприятиме створенню нових робочих місць і наповненню місцевих бюджетів, але й дозволить підвищити ступінь переробки продукції сільського господарства і, відповідно, її вартість на зовнішніх ринках.

Масштабна реконструкція автомобільних доріг, яка здійснюється в Україні останніми роками, створює сприятливі умови для розвитку придорожньої інфраструктури – АЗС, СТО, мотелів, кафе, ПІР-паркінгів тощо. Для малих міст, розташованих поруч з такими автотрасами, це може стати вагомим внеском в розвиток економіки міста.

Безумовно, вищеназвані шляхи активізації економічної активності в малих містах не є єдино можливими. Проте в короткотерміновій перспективі вони дозволять суттєво покращити економічне становище значної частини малих міст. Питання ж середньо- і довготермінової стратегії розвитку малих міст України залишається темою для майбутніх досліджень.

Висновок. На сьогодні більшість малих міст України характеризуються низьким рівнем соціально-економічного розвитку і ділової активності, однак велика їх частина має значний туристично-рекреаційний, культурно-історичний і природний потенціал. Сприяння розвитку туристичної сфери, відродження та розвитку переробки сільськогосподарської продукції, об'єктів придорожньої інфраструктури, об'єктів оборони саме в малих містах у найближчій перспективі необхідно розглядати як інструмент підвищення рівня зайнятості населення, зменшення трудової міграції, посилення ділової активності, поліпшення фінансових показників діяльності підприємств,

Література

1. Courtney P. et al. Small towns as “sub-poles” in English rural development: Investigating rural-urban linkages using sub-regional social accounting matrices [Електронний ресурс] // Geuforum. Vol.38, P. 1219-1232 (November 2007). Режим доступу: <http://isiarticles.com/bundles/Article/pre/pdf/9950.pdf>
2. Генеральна схема планування території України [Електронний ресурс] // Сайт ДП «Український державний науково-дослідний інститут проектування міст «Діпромисто» імені Ю. Білоконого». – Режим доступу: <http://dipromisto.gov.ua/index.php?categoryid=67>
3. Гоблик А. В. Про процес самоорганізації в містобудівній системі та його аналіз методом аналогій. *Містобудування та територіальне планування*: наук.-техн. зб. Київ, 2015. Вип.58. С. 115-124.
4. Гуренко А.В. Методологічні засади соціально-економічного розвитку малих міст. *Економіка і суспільство*: наук.-техн. зб. Мукачево, 2016. Вип. 6. С. 256-260. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.economyandsociety.in.ua/journal/6_ukr/43.pdf
5. Дмитренко А. Ю. Сталий розвиток населених місць: демографічний аспект / А. Ю. Дмитренко // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. - К.: КНУБА, 2016. - Вип. 43. Ч. 2. - С.65-71.

6. Жукова Н. В. Загрози та виклики забезпечення сталого розвитку малих міст в системі регіональної економічної безпеки України. *Економіка*: наук. зб. Київ, 2015. Вип. 29. С. 66-73. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/18813/1/Zhukova.pdf>
7. Закон України «Про Генеральну схему планування території України» від 7 лютого 2002 року № 3059-III [Електронний ресурс] / Верховна Рада України // Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3059-14>
8. Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» від 4 березня 2004 року № 1588-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України // Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1580-15>
9. Концепція сталого розвитку населених пунктів [Електронний ресурс] / затверджена Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 р. № 1359-XIV // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14>
10. Лещенко Н. А. Ревалоризація як складова процесу відновлення та сталого розвитку історичного малого міста / Н. А. Лещенко // Архітектурний вісник КНУБА. – К.: КНУБА, 2017. - Вип. 13. - С. 49 – 53.
11. Лях В. М. Современные проблемы и практика развития малых городов в системах расселения (на примере г. Фастов Киевской области) / Архітектурний вісник КНУБА. – К.: НУБА, 2016. - Вип. 8 – 9. - С. 350 – 356.
12. Осипов А. Ф., Осипова А. А. Ревитализация населенных мест / Містобудування та територіальне планування.:наук.-техн. зб. Київ, 2015. Вип.58. С.365 – 371.
13. Планування і забудова територій: ДБН В.2.3-15:2007. – Офіц. вид. – К. : Мінрегіон України, 2018. – 185 с. – (Державні будівельні норми України).
14. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2010 р. № 1090 «Про затвердження державної цільової програми підтримки соціально-економічного розвитку малих міст» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України // Законодавство України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1090-2010-%D0%BF>
15. Стародуб І. В. Перспективи територіального розвитку міст України в постіндустріальному суспільстві / І.В. Стародуб // *Містобудування та територіальне планування*:наук.-техн. зб. Київ, 2013. Вип.50. С.688 – 693.
16. Тімохін В. О. Гармонійність еволюції динаміки самоорганізації містобудівних систем: автореф. дис...док. архіт. Київ, 2004. 35 с.

17. Устінова І. І. Етно- та урбогенез у контексті енергетичних теорій фізики. *Містобудування та територіальне планування*: наук.-техн. зб. Київ, 2008. Вип. 29. С. 418 – 422.
18. Френкель І. Креативна економіка – шлях розвитку малих міст. [Електронний ресурс]. Український центр культурних досліджень. – Режим доступу: <http://uccs.org.ua/detsentralizatsiia/statti/kreatyvna-ekonomika-shliakh-rozvytku-malykh-mist/> Розміщено: 22 Серпня, 2018.
19. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2014 року: Статистичний збірник /Державна служба статистики України; відп. за випуск Тимошенко Г.М. – К., 2014. – 112 с.
20. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018 року: Статистичний збірник /Державна служба статистики України; відп. за випуск Тімоніна М.Б. – К., 2018. – 83 с.

Дмитренко А.Ю., Кузьменко Т. Ю.,
Полтавський національний технічний
університет імені Юрія Кондратюка

МАЛЫЕ ГОРОДА УКРАИНЫ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Проведен анализ современного места и роли малых городов в системе городского расселения Украины, определены основные проблемы их развития и пути частичного их решения в ближайшей перспективе. Приведены современные подходы к планированию стратегии развития малого города.

Ключевые слова: малые города, стратегия развития, децентрализация

Dmytrenko A.Yu., Kuzmenko T. Yu.
Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University

SMALL TOWNS OF UKRAINE: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT TRENDS

The analysis of the small towns' modern place and role in the Ukraine urban settlement system is carried out, the main problems of their development and the ways of their partial solution in the near future are determined. Modern approaches to planning a small town development strategy are presented.

Key words: small towns, development strategy, decentralization.